

УДК 392(=1.497.2/=477.73)

ІННА КОЖУЛЕНКО

м. Миколаїв

innakozulenko@gmail.com

ТЕКСТИЛЬНА ТВОРЧИСТЬ ТЕРНІВСЬКИХ БОЛГАР

У статті розглядаються особливості традиційного ткацтва та вишивки тернівських болгар, наводиться класифікація виробів в залежності від техніки виготовлення. Прослідковано в діахронічному аспекті зміни в ткацьких технологіях. Детально розглянута орнаментика виробів, а також відзначено вплив українських народних мотивів на сюжети композицій болгарських майстрів.

Ключові слова: тернівські болгар, ткацтво, вишивка, килимні вироби, інтер'єр, народний костюм.

Тернівка – один з мікрорайонів м. Миколаєва (Україна), в якому до цього часу проживають нащадки болгар-переселенців, що в 1802 році оселились на місці колишньої турецької колонії. Тернівські поселенці стали частиною болгарської діаспори в Україні і внесли власний етнічний колорит до загальнокультурної панорами Північного Причорномор'я.

Актуальність цієї статті пов'язана з необхідністю переосмислення культури, побуту та ремесл тернівських болгар з точки зору мистецтвознавства, так як майже всі попередні дослідження були зроблені істориками та етнографами.

Питання історії та культури тернівських поселенців частково досліджувались вітчизняними та болгарськими науковцями. На початку ХХ ст. професор М. Державін [1, 117], а дещо пізніше етнограф С. Цветко [2, 89–103] помітили особливості у розвитку побутової індустрії колоністів, що визначались впливами сусіднього Миколаєва. В радянські часи на оригінальні мотиви в народній творчості тернівських болгар звернув увагу мистецтвознавець В. Малина [3, 134–135]. В період незалежності України цю тему більш детально дослідив історик та етнолог В. Гамза, присвятивши культурі та побуту тернівських болгар окремі статті і монографію [4, 464–494; 5, 24–28]. Втім, більш предметного розгляду потребує текстильна творчість поселенців, зокрема ткацтво та вишивка, в яких найбільш показово та характерно відбувся симбіоз практики, поширеної у Сакарсько-Странджанському регіоні, звідки вони вийшли, з одного боку та техніками і сюжетними

лініями, характерними для Півдня України з іншого.

Мета даного дослідження – дослідити еволюційні зміни у текстильній творчості тернівських болгар, визначити чинники, що їх викликали, узагальнити та класифікувати найбільш популярні вироби місцевих майстрів.

Тернівські поселенці володіли значним досвідом ремесл, накопиченим ще в метрополії, де майже повністю панувало натуральне господарство. Серед них були цілі родини ремісників, які мали досвід у різних галузях декоративно-ужиткового мистецтва. В діаспорі як і в метрополії болгарські майстри не проходили спеціального «академічного» навчання, а переймали ази майстерності один у одного, у старших поколінь та більш досвідчених майстрів. Відомо, що Північне Причорномор'я стало етноконтактною зоною для культурних зв'язків з українцями, росіянами, молдаванами, греками, гагаузами тощо. Тернівці як і інші болгарські колоністи не цурались «чужих» практик і активно вступали в процес їхнього взаємообміну.

Один з дослідників болгарської культури в Україні В. Гамза наголошує, що перспективи ткацтва у тернівських болгар безпосередньо були пов'язані зі станом вівчарства та козоводства, можливостями вирощування технічних культур (льону, коноплі) [5, 25]. Традиційно ткацтво у колоністів вважалося зимовим жіночим заняттям. Після закінчення польових робіт чоловіки здебільшого займались технічними ремеслами, а жінки ткали та фарбували полотна, килими, ковдри, простирадла, рушники, полотно для виготовлення

одягу, скатертин, хоругв, поясів тощо. В тернівській громаді існувала думка, що кожна жінка повинна була вміло виконувати ткацькі роботи, інакше до неї ставились з осудом, до того ж повна скриня (*сандик*) рушників, серветок і сорочок свідчила про достаток родини та працьовитість жінок [4, 479].

Вже у перші роки існування тернівської колонії майже кожна друга родина використовувала ткацький верстат, частково схожий на українські аналоги (в 1806 році на 114 сімей поселенців припадало 52 верстати). Згодом завдяки зростанню вівчарства вовняні вироби ткали вже у кожному селянському дворі. В 1841 році в Тернівці усі 173 домогосподарства мали верстати [4, 480].

У поселенні верстат називали словом «разбой» – від збивати, вбивати нитки. С. Цветко у надрукованій в 1929 році статті «Болгарський варстат» детально описав це обладнання на прикладі саме тернівської моделі. [2, 91–93]. Зараз один з тернівських верстатів-«разбоїв» можна побачити у музеї мікрорайону Тернівка.

У тернівських болгар ткацтво поділялось на декілька видів, головним з яких стало виробництво вовняних виробів, що спиралось на вівчарство та козоводство. Технологія ткацтва була звичайною і включала прядіння, зсування ниток, фарбування пряжі і власне ткання. Перед стрижкою овець мили в Інгулі, а потім стригли довгими ножицями. Обробку прядива з овечої вовни поселенці здійснювали за допомогою металевої чесальної щітки (*дирак*), а прядіння ниток (*конци*) – прядки (*чекрик*) і веретена (*вретену*). Ці види робіт доручались дівчатам, тому що безпосередньо за верстатом працювали досвідчені жінки.

Найбільш повно технологію ткацтва у тернівських болгар описав С.Цветко. Він зокрема зазначав, що вовну при чесанні (*влачене*) поділяли на три сорти: найкращу (*кьделя*), з якої пряли нитки на основу, середню (*штим*), з неї пряли прядиво для поперечної нитки (*вътък*) і найгіршу (*дръп*). Хоча з куделі зазвичай пряли (*предене*) на основу інколи її змішували із середньою. Середню ж намотували на цівки. «Дрип» пряли примітивним способом, вертячи веретено на землі, причому зазвичай це робили підлітки. Пря-

диво рахували (*броене*) на «мотовилки» (*мотувилка*). Ця деталь відігравала подвійну роль: виправляла перемотане на неї з веретен прядиво й слугувала за одиницю рахування. Розмір «мотовилки» складав від одного до трьох аршинів. В Тернівці ткали рахували наступним чином: три нитки дорівнювали одній четинці, а двадцять четинок дорівнювали одній главі. «Мотовилка» могла мати від 8 до 24 глав. Тканини поділялись на три основних типи: ткані на дві ништики (*литу платно*), на чотири (*димитну платно*) та на три (*макаденну* або *мармародну*). Останній вид тканини найважче ткався, але й матерія виходила найкраща і використовувалась для рушників й скатертин.

Коли прядиво було перераховане й основа відокремлена від «вътъку», його фарбували (*красене*), однокольорову ж матерію фарбували після закінчення її ткання. Для фарбування вживали куповані фарби, зварені в великому чавуні разом з корінням щавлю (*лапат*), що використовувався для закріплення фарби. Різні відтінки кольору називали словом «бой».

Перемотування (*сукане*) на цівки (*цави*, *масури*, *калами*) робили за допомогою «рудану». Прядиво призначене на «вътък» перемотували на «цави» такого розміру, щоб вони могли вміститись разом з намотаним прядивом в човник (*суфалку*). Далі відбувалась підготовка основи (*снув'яне*). Усі «калами» з намотаною основою настромлювали на дротики «клуб'я», брали кінці ниток і перемотували всю основу на кілки, вбиті в землю, перехрещуючи на останніх двох кілках по одній нитці. Коли всю основу було стягнуто на кілки, в тому місці, де вона перехрещена, вставляли «цяпуви». Тоді ж основу знімали з кілків, витягували на всю її довжину й переходили до подальшого етапу – намотування (*навиване*), що робили тільки удвох. З кінця, де основа була перехрещена й встромлені «цяпуви» прив'язували дошку, на яку клали важкий камінь аби розтягати основу і починали «навиване».

Коли ж основу було намотано на задне «кросно», його обертали таким чином, щоб «укряпка» була з лівої руки, тоді ненамотаний край основи, відв'язаний від ваги,

простягався вздовж стану. Цей край розрізали і просували по одній нитці або по дві спочатку в «ништилки», а потім в бердо (*вдяване*). Коли просування було закінчене кінці «жичок» зав'язували і крізь ці зав'язані кінці просували паличку [2, 91–93] Слід зазначити, що у вітчизняній етнографії зроблене С. Цветко описування верстату і технології ткацтва вважається одним з найбільш повних і детальних.

Особливої популярності у поселенців набуло килимарство. Тернівка тривалий час демонструвала велику консервативність у цьому жанрі текстильної творчості, яка виражалася в прихильності до традиційних мотивів, переважно орнаментальних.

Певну класифікацію тернівських килимів і ковдр запропонував В. Гамза. Залежно від техніки виготовлення та художнього оформлення килими і покривала роботи тернівських майстрів поділялися на кілька видів: яскраві вироби з переважанням червоного і жовтого кольорів (*шарени*), розділені на прямокутні поля різної ширини (*дамести*), дуже щільно виткані з використанням бавовни (*димитни*), яскраві поліхромні з щільно зібраних смуг без використання геометричних фігур (*влашки*) – від власної назви Валахія

Килими в залежності від технології виготовлення і художнього оформлення умовно поділялися на «старі» та «нові». «Старі» зразки відрізнялися більшими розмірами і композиційною строгістю. В їхньому художньому оформленні переважали геометричні фігури, що утворювалися перехрещенням різнокольорових ниток основи й «в'язку», або орнамент являв собою різнокольорові простолінійні смужки через всю ширину виробу, komponувався способом просування поперечних ниток через дві-три нитки основи [4, 481].

Наприкінці XIX століття у Тернівці з'явилися «нові» килими невеликих розмірів із стилізованими зображеннями квітів, птахів і тварин, які ткались для прикрашання помешкань, а також для загортання маленьких дітей. Їхній фон насичувався яскравими радісними фарбами. У виготовленні килимів з геометричними мотивами найбільш поширеним оригінальним прийомом стало застосування різнокольорових кульок (помпонів) з гарусу

(*фунди*), що пришивались по лініях орнаменту і надавали виробам особливої виразності та об'єму, рельєфності. В народі цей вид килимів називали *нафундином* або *килим със купене* – «килим з покупним», оскільки товсті шерстяні нитки для виготовлення фондів купувалися в міських магазинах. Поруч з ковдрами звичайних розмірів мешканці Тернівки ткали і продовгуваті – у вигляді доріжок (*в'єстрибник*), які причеплювались до бокових сторін диванів і дерев'яних ліжок, а також виступали в ролі додаткових накидок. Інколи по центру вистрибника вставляли мереживо [6].

У другій половині XIX ст. у поселенні в моду увійшли ткани із різнокольорових ниток строкаті торби (*шарена турба*), а також вишиті (*писана турба*), які слугували в ролі сумок. Їх зазвичай виготовляли із залишків тканин [7].

Якість ткання домашніх виробів у Тернівці була доволі високою. Килими і ковдри протягом тривалого часу не втрачали свого первісного вигляду, зберігаючи яскравість кольорів (в ході їх виготовлення для перевірки стійкості фарб часто практикувалось замочування у воді). Немало болгарських родин в Тернівці і Миколаєві дотепер зберігають килими і ковдри, зроблені руками їхніх предків понад століття тому.

З часом через занепад вівчарства у колонії відповідно зменшились і обсяги вовняної індустрії. Але її функціонування не припинилось. Тернівцям доводилось купувати сировину на міських ринках, де ціна на вовну постійно зростала

Поселенці також вирощували шовковиці, бавовну, льон і коноплі, придатні для виготовлення пряжі (*влакнодайни растения*). В середині XIX ст. отримало поширення виробництво тканин з луб'яних культур – конопель та льону. Особливо цінувалося тонке льняне полотно, яке в основному йшло на пошиття жіночих і дитячих сорочок. Взагалі льон вважався кращою сировиною, ніж коноплі. Однак із-за різкого зниження його врожайності у посушливі роки виникав дефіцит сировини.

Різноваріантне поєднання вовни, конопель, льону і бавовни дозволяло значно розширювати асортимент тканин та їхні функціонально-естетичні можливості. До набору

виробів з рослинних тканин входили одяг, хустки, серветки, рушники, скатертини, простирадла, мішки, мотузки та інше.

Завдяки традиційному ткацтву тернівці тривалий час забезпечували себе одягом. Переселенці принесли з собою на нову батьківщину навички виготовлення національного легкого та зимового одягу. Костюм виконував не тільки утилітарні функції, а демонстрував естетичні уподобання колоністів, рівень майстерності авторів, ступінь приналежності до різних верств населення та ін. Жіночий костюм відрізнявся усталеними формами і пропорціями, вмiлим колоритом, композицією, орнаментикою, аксесуарами. Повсякденний одяг болгарок був комплексним і складався з декількох елементів: натільного, верхнього, нагрудного, поясного, головного убору, знімальних ювелірних прикрас та взуття.

У цілому одяг тернівців відповідав поширеним зразкам болгарського народного костюму Півдня України, який за висновком дослідниці О. Тригуб представлений чотирма типами одягових комплексів: *сукманним*, *саяним* та незшитими типами поясного одягу *однопристілочним* і *двопристілочним* [8, 102–108].

Вид сукні, що вдягається поверх натільного одягу (сорочки), визначає тип болгарського жіночого костюму. Одяг із присутністю сукмана (сукман – глухий синій або чорний вовняний сарафан без плечового шва) відноситься до сукманого одягового комплексу. Цей комплекс був характерним для болгарок Півдня України майже все ХІХ ст. Сукман буває лляним, конопельним або бавовняним, але частіше він виготовлявся із вовни. Від матеріалу, з якого виготовлений сукман, залежить і його колір. Так сукмани з матеріалу рослинного походження мають природній колір, вовняні ж пофарбовані в чорний або темно-синій. Сукман майже повністю повторює крій ризи (нижньої сукні), тобто тунікоподібний з розташованим по центру основним полотном. Такий крій за походженням вважається більш архаїчним за інші. Як правило, без рукавів або з короткими, рідше з довгими рукавами. Східноболгарський «висококлинний» сукман має клини, що вставлені високо під пахвами [9, 14, 16].

Пошиття предметів одягу, насамперед сорочок (*риза*), вважалося вельми відповідальною справою, досвід в якій набували роками. На будній день шили чоловічі та жіночі сорочки з грубого сірого (невибіленого) полотна, а на свята – з тонкого, білосніжного, більш коштовного.

Поширення значно дешевших тканин фабричних підприємств на початку ХХ ст. зумовило занепад домашнього виробництва, через що кількість ткацьких верстатів в селянських родинях різко зменшилась. Їх почали за спрощеною технологією пристосовувати для виготовлення меланжированих доріжок з тканин, що стали непотрібom – *парцалени пустелки*. Таким чином старі, зношені речі не викидались, а приносили користь за для виготовлення тканих речей для побуту, хоча вони й не несли ніякого естетичного навантаження. Попит на ці вироби постійно зростав і окремі тернівці налагодили комерційний збут доріжок у Миколаєві. Вони і зараз зустрічаються в окремих приватних оселях, де проживають літні люди.

Зміни торкнулися й жіночого вбрання. Традиційний одяг тернівчанок на відміну від мешканок Бессарабії більш інтенсивно витіснявся сукнями, виготовленими із фабричних тканин. На міських ринках та в крамницях поселяни купували ситець, сатин, дешеві сорти парчі та шовку та інші. Нерідко торговці тканинами привозили свій крам у село. Певний час фабричні тканини поєднували в одязі із саморобними. Відомо, що смаки й уподобання мешканців Тернівки в значній мірі формувались під впливом міської культури, яка з одного боку вітала композиційну спрощеність і функціональність, а з іншого – диктувала інновації, нерідко достатньо коштовні.

Народна вишивка у тернівських болгар призначалась для прикрашання рушників, серветок та одягу. Яскравість та витонченість вишивки свідчили про вміння та смаки господині. Попри всю різноманітність композицій і технік спільними є геометричні, фіто-, антропо- та зооморфні орнаменти, а також професіоналізм у виконанні. Поліхромна вишивка на рушниках (*нешкир*, *кърпа*) поєднувала «староболгарську геометрію» з рослинними мотивами [4, 464–494].

Ритмічного багатства місцеві майстрині домагалися шляхом комбінації тонів – від м'яких фарб золота до темного кольору горіхового листя, від світло-рожевого до насиченого малинового кольору. Майже завжди у вишивках також присутній символічний червоний колір-символ краси, здоров'я, радості, добробуту і любові.

Вишивали жінки декількома видами гладі: щільна біла з настилом, легка без настилу, прорізна, тіньова, а також хрестиком. Остання техніка у поселенців мала свої відмінності – болгарський хрестик складався з чотирьох стібків, що перехрещуються – двох по діагоналі і двох по основі та утку. В Тернівці майстрині практикували також і тристібковий хрестик. Хоча ці способи вишивки і створювали додаткову рельєфність у всіх видах орнаментів, з часом вони поступилися звичайному – двостібковому. Для вишивки тернівчанки використовували різнокольорові нитки – муліне (*запулuch*), які купували у Миколаєві.

Тематика тернівської вишивки характеризувалась різноманітністю. Поряд із звичайною орнаментикою, насиченою геометричними варіаціями в народнопісенні сюжети. Привертають увагу орнаментальні композиції з чоловічків, що немов би взяли за руки, танцюючи національний танець *хоро*. Водночас, ці фігурки дають уявлення і про будні болгар. В зразках із зооморфною символікою особлива роль відводилась стилізованому зображенню лева, який вважається традиційним символом у болгар, коня, грифона, птиці. Нерідко, на початку ХХ ст., болгарські майстрині вишивали на рушниках контури будинків в оточенні дерев та квітів, тобто такі плерні композиції. Мотив будинку в болгарській народній вишивці відображає традиційне надання житлу сакрального значення [4, 483].

Особливу увагу приділяли вишивкам на весільній сорочці. В неї вкладався весь мистецький хист та вміння. Вишивання тривало декілька днів, першочергово обробляли рукав і низ сорочки. Нагрудна частина, поділ і рукава здебільшого прикрашались вишивкою у вигляді кольорового візерунка, іноді разом з мереживом, причому використовували

лись теплі і холодні відтінки. В орнаментиці сорочок привертає увагу поширений як і в українській традиції мотив ромбу, квадрату і смуги. На початку ХХ ст. художнє оздоблення сорочки майстрині практикували вже у спрощених формах, нерідко застосовуючи лише один колір.

Вишивка застосовувалася і для оздоблення такої важливої частини традиційного костюму тернівчанок як фартух (*запaska*, рідше вживалось слово *престилка*), який виконував практичну та естетичну функції і одягався поверх сукні (*сукман*, *чукман*) або ризи. В ХІХ ст. жінки носили так звані двопрестилочний варіант, що включав «попередницю» і більш широку – «позадницю», які зав'язувались безпосередньо до талії сукні або сорочки. Якщо робочий варіант запаски був однотонним, а у літніх жінок – підкреслено темним, то відпочинковий обов'язково прикрашався геометричною або частіше фітоморфною вишивкою гладдю чи хрестиком, чергуванням ниток пастельних тонів, доверху звужувався складками, а знизу оброблявся мереживом. Інколи фартух ткався по канонам вишивки, а в якості декору до боків пришивались декілька яскравих фундів [7].

Поширений аксесуар жіночого одягу – носова хустка (*латочe*), вишивався по всьому периметру візерунками, а до країв прив'язувались китички або мереживо в формі трьохрядної решітки.

Тернівська болгарська вишивка розвивалася під впливом українських етнічних, церковних мотивів, міський моди. В багатьох елементах вона співзвучна із загальнослов'янською тематикою і українською народною зокрема. На рушниках зображувались орнаментальні композиції та різноманітні сюжети сакрального змісту: птахи – символи людських душ, хрестоматійне дерево життя з присутнім філософським розумінням минулого, сучасного і майбутнього, вазонні композиції та інші. В більш пізні часи ХХ ст., на рушниках, в першу чергу подарункових, почали вишивати гладдю дати їх виготовлення, а також різні слова-побажання [4, 483].

На межі ХІХ–ХХ ст. з появою великої фабричної промисловості частка ремісничого виробництва в тернівській болгарській колонії

помітно знизилася, проте ткацьке ремесло повністю не зникло. В мінливих умовах народні умільці прагнули адаптувати свої виробы, корегували види і характер занять. Ткацтво демонструвало живучість і намагалося знайти свою нішу в килимарстві, виготовленні вовняних і сумішевих домотканих ковдр, покривал, скатертин. Причому стилістика текстильних виробів зазнала всю силу еkleктики, що охопила художній простір регіону.

Отже, у текстильній творчості тернівських болгар поєднувались традиційні техніки з інноваціями, що впливали із діаспорних умов. У художніх мотивах стали помітними іноетнічні вкраплення, передусім українські народні. Багато виробів болгарських майстрів Тернівки є гідними реліктами, які заслуговують на місце в музейних колекціях. Значна колекція виробів роботи тернівських ткаць знаходиться в фондах Миколаївського краєзнавчого музею. Діалектика взаємовпливу національних культур на прикладі ткацтва та вишивки, національного болгарського костюму у побуті локалізованої етнічної гру-

пи тернівських болгар потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1908. – 238 с.
2. Цветко С. Болгарський варстат // Матеріали до етнології. – Кн. 2. – Київ, 1929. – С. 89–103.
3. Малина В. В. Народное искусство болгар южной Украины: На материалах Одесской и Николаевской областей // Единение народов – единение культур. Украинско-болгарские культурные связи: история и современность. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 126–139.
4. Гамза В.І. Тернівка. Історико-етнографічний нарис. – Миколаїв. «Ліон» 2013. – 535 с.
5. Гамза В. Ремесла болгар Украинского Причерноморья как культурно-исторический феномен // Морето – граница или врата. Голямата вода. Научна конференция 2012. Бургас: Бряг, 2013. – С. 24–28.
6. Миколаївський обласний краєзнавчий музей (МОКМ). Зразки: [Т 2087, Т 2007, Т 2219].
7. Музей мікрорайону Тернівка (ММТ). Зразки: Тканини.
8. Тригуб О. Л. Художні особливості жіночого одягового комплексу болгар на півдні України 19–початку 20 ст. – Херсон. – Молодий вчений. – 2017. – № 2.
9. Велева М.Г. Българската двупрестилчена носия. – София: Издателство на Българската Академия на науките, 1963. – 162 с.

INNA KOZHULENKO
Mykolaiv

TEXTILE CREATIVITY OF BULGARIANS FROM TERNOVKA

The article deals with the features of traditional weaving and embroidery of the Bulgarians from Ternovka, is given the classification of products based on the technique of manufacture. It is traced in the diachronic aspect the changes in the weaving technology. The ornamentation of products is considered in detail, as well as the influence of Ukrainian folk motifs on the subjects of Bulgarian masters compositions.

Key words: Bulgarians from Ternovka, weaving, embroidery, carpet products, interior, folk costume.

ІННА КОЖУЛЕНКО
г. Николаев

ТЕКСТИЛЬНОЕ ТВОРЧЕСТВО ТЕРНОВСКИХ БОЛГАР

В статье рассматриваются особенности традиционного ткачества и вышивки терновских болгар, приводится классификация изделий в зависимости от техники изготовления. Прослежены в диахроническом аспекте изменения в ткацких технологиях. Детально рассмотрена орнаменталистика изделий, а также показано влияние украинских народных мотивов на сюжеты композиций болгарских мастеров.

Ключевые слова: терновские болгары, ткачество, вышивка, ковровые изделия, интерьер, народный костюм.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2018